

NENAD DIMITRIJEVIĆ, *MODERNO USTAVOTVORSTVO*
– *TRI PRIČE O ODNOSU ISTORIJSKIH SLUČAJNOSTI*
I NORMATIVNIH PRINCIPA, FABRIKA KNJIGA,
PEŠČANIK, BEOGRAD 2024., STR. 316.

UDK: 342.4.01(048.1)
DOI: 10.3935/zpfz.74.4.8

“Wherever law ends, tyranny begins...”
Second Treatise of Civil Government, John Locke (1690.)

U širokom polju fenomenologije modernog ustavotvorstva (*constitution making process*) koje se prostire od E. J. Sieyès-ova (1748. – 1836.) metafizičkog i revolucionarnog koncepta “ustavotvorne vlasti” (*pouvoir constituant*) do D. McArthur-ova (1880. – 1964.) okupacijskog i oktiroiranog konstitucionalizma (Japan 1946.), ustavotvorstvo se je od kraja XVIII. st. do danas kontinuirano pojavljivalo kao ključna aktivnost u trenucima dubokih političkih i društvenih promjena. Pritom su se u povijesnom procesu izgradnje ustava i ustavne demokracije pojavljivala različita rješenja i njihove varijacije. Na njih je utjecala, prvo, vremenska dimenzija, s makro i mikro opsegom, u smislu nastupa posljedica koje se, unutar specifičnoga vremenskog okvira ustavotvorstva, prelamaju preko aktera toga procesa. Drugo, na iste utječe i odabir specifičnog procesa izgradnje ustava, koji su uvijek povijesne opcije, jer se tu uvijek *in concreto* radi o ostvarivanju specifičnih prednosti u odnosu na moguće alternative, i moguća sredstva osiguravanja nastavka političke tranzicije. Treće, sudjelovanje u ustavotvorstvu važno je kako za stvarno aktivne subjekte procesa donošenja ustava tako i za šire društvo koje se poziva na prihvaćanje i legitimiranje ustava kao temelja budućeg društvenog sporazuma. Četvrto, velika je važnost priznavanja i pozivanja na ustavna (normativna) načela kao važnog elementa modernog ustavotvorstva. Konačno, suštinski izbor koji je svojstven procesu ustavotvorstva uključuje alternativni institucionalni dizajn i materijalne elemente ustava, a svi oni imaju znatan utjecaj na cjelokupni proces izgradnje ustava.

Zato je svako posvećeno povijesno istraživanje fenomenologije ustavotvorstva koje opisuje, promišlja i kritički analizira političke i pravne poretke uvijek pouzdan instrument novih spoznajnih, političkih i metodoloških promišljanja. Takvo istraživanje i njegovo povezivanje s klasicima tradicije i novim tendencijama (takav je npr. trend “kritičke fenomenologije”) znači otvaranje prema aktualnosti suvremenog života i važnim iskustvima javne sfere. U tom smislu planirana projekcija fenomenologije ustavotvorstva otkriva dinamičan metodološki okvir koji naglašava korelacijske, konstitucijske i međurelacijske strukture, te stoga posvećuje pozornost oblicima i načinima datosti, stvaranju i razaranju “svijeta”, a time i inter/subjektivnoj, afektivnoj i materijalnoj konstituciji značenja. U slučaju političkih i pravnih poredaka, pitanja moći, isključivanja i normativnosti središnja su pitanja. Promatrajući modele “najbolje prakse” kao što su npr. analize Hannah Arendt, novi doprinosi razumijevanju modernog ustavotvorstva upućuju na važnost analitičkog alata i fleksibilnih okvira “prostora značenja” koje ustavni fenomenolozi mogu rabiti i modificirati u hodu. U aktualnim raspravama o političkim i pravnim pitanjima, glavni zadatak fenomenologije vidi se u vrednovanju iskustva kao izgradnje i otvaranja svijetu, svakako i u normativnom smislu, što, uzeto sve zajedno, pokazuje na koji sve način žive strukture i poredci uvjetuju i formiraju prostore značenja. Svaki napor razumijevanja, kritike, djelovanja ili promjene nužno traži takvu subjektivnu i intersubjektivnu perspektivu.

Upravo radi zahtjevnih pretpostavki istraživanja i adekvatne analize modernog ustavotvorstva, recentna literatura o suvremenim ustavnim demokracijama poznaje tek malobrojna djela koja zaslužuju dužnu pozornost konstitucionalista i šire javnosti. Izvanrednu i dobrodošlu pojavu u tom smislu predstavlja najnovija knjiga Nenada Dimitrijevića *Moderno ustavotvorstvo – Tri priče o odnosu istorijskih slučajnosti i normativnih principa*. Ovaj dugogodišnji profesor ustavne i političke teorije na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Novom Sadu i budimpeštanskom *Central European University* objavio je prije niz važnih, odvažnih i zapaženih naslova (*Slučaj Jugoslavija: Socijalizam, nacionalizam, posledice*, 2001.; *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, 2007.; *Duty To Respond: Mass Crime, Denial, and Collective Responsibility*, 2011. i dr.). Ukupnošću svojih radova, knjiga, časopisnih članaka, osvrtima kao i javnim nastupima, Nenad Dimitrijević pozitivni je i konstruktivni glas one strane srpske javnosti koja ne odustaje i još je u potrazi za ustavnim izborom koji oslobađa demokratske potencijale postsocijalističke srpske države i društva u nastajanju. Zato ne iznenađuje interes za njegove nove poglede i stavove o ustavotvorstvu. To treba naglasiti jer je tema ustavotvorstva, odnosno sami proces stvaranje ustava, “izrazito...politički čin”...; i koji nas, “pravilno shvaćen, ... vraća na (samu) suštinu političkog” (D. Elazar). U tom smislu ova je knjiga “sažeta analiza ustavne demokracije” i ultimativno zauzimanje stava

o tome: zašto je ustav važan općenito, i pod kojim bi to uvjetima ustav zaista mogao postati važan za državu Srbiju i njezino društvo.

Struktura Dimitrijevićeve knjige akcentira značaj geneze moderne ustavnosti na njezinim klasičnim i reprezentativnim modelima (britanski, američki i francuski) u kojemu se razvoju ističu sukcesivne krize povezane sa stoljetnim "oslobađanjem" od proturječnosti između faktičnoga i normativnoga. U prvome poglavlju izlaže se povijesna analiza modernog ustavotvorstva (str. 21–64); u drugome se analizira dugi nastanak britanskog ustava (str. 61–161); treće poglavlje posvećeno je američkoj revoluciji i donošenju američkog ustava (str. 163–219); četvrto poglavlje posvećeno je Francuskoj revoluciji i donošenju prvoga francuskog ustava (str. 222–291). Knjiga se zatvara popisom izabrane i korištene literature. (str. 293–313). Detaljnije to izgleda ovako:

Prvo poglavlje: Istorijska analiza modernog ustavotvorstva: (str. 21–64). *Pojmovi i metodi* (21): 1. Prolog: 1.1. Ustav kao otjelotvorenje historijskog kontinuiteta ili ustav kao i gramatika slobode? Paine protiv Burkea (23); 1.2. Što treba definirati: o neophodnosti i aporijama konceptualne analize (27). 2. Prethodna pojmovna određenja (31): 2.1. Provizorna identifikacija ustava (31); 2.2. Režim, legitimitet i moderno pravo (34); 2.2.1. Režim i obvezujuća pravila (34); 2.2.2. Legitimitet (36); 2.2.3. Moderno pravo (42); 2.3. Ustavni i neustavni režimi (43); 2.3.1. Ustav u ustavnom režimu (44); 2.3.2. Ustav u neustavnom režimu: primjer socijalističkog ustava (46); 2.3.3. Sažetak: o tome zašto je razlikovanje ustavnih i neustavnih režima važno (50). 3. Ustavni režimi: donošenje ustava u historijskoj perspektivi (51); 3.1. O čemu će biti riječi (i o čemu neće biti riječi) (51); 3.2. Zašto istraživanje prošlosti i zašto fokus na ustavotvorstvo (54); 3.3. Kako razumjeti usporedni metod i kako opravdati tri režima (58); 4. Jedan izvod: vremenska dimenzija pravnog važenja (62).

Drugo poglavlje: Dugi nastanak britanskog ustava (str. 65–161): 1. O posebnostima britanskog ustava i o metodu analize (67): 1.1. Uvodne napomene o karakteru britanskog ustava (67); 1.2. Historijski metod: kako razumjeti 'veoma britanski' primat prošlosti (71); 1.3. O čemu će biti riječi: struktura poglavlja (75). 2. Od normanskog osvajanja do početka 17. vijeka: elementi ustava (78): 2.1. Karakter feudalizma i uspostava monarhijskog autoriteta (78); 2.2. Jačanje centralne vlasti i nastanak zajedničkog običajnog prava (*common law*) (81); 2.3. Velika povelja o slobodama (82); 2.4. Monarh i parlament (85); 2.4.1. Počeci (85); 2.4.2. Edvard I.: 'Ono što se tiče svih moraju odobriti svi' (88); 2.4.3. Modaliteti konflikta i suradnje od četrnaestog vijeka dinastije Stjuart (90). 3. Sedamnaesti vijek: politička kriza i ustavno pitanje (95): 3.1. Kako se ustavna teorija našla u središtu političkog sukoba: James I. protiv parlamenta i Edwarda Cokea (96); 3.2. Charles I.: sukob sa parlamentom i prva engleska revolucija (101); 3.2.1. Od političke upotrebe 'starog ustava' do Peticije o pravima

(101); 3.2.2. 'Dugi parlament' ili kako je propao pokušaj uspostavljanja ustavne monarhije (103); Građanski rat i Cromwellov Commonwealth, ili druga engleska revolucija (107); 3.4. O neuspjeloj ustavnoj restauraciji: Charles II. i James II., dva posljednja Stjuarta (109). 4. 1688–1689 godina: uobličavanje modernog ustava u trećoj engleskoj revoluciji (113); 4.1. 'Slavna revolucija': dominantno tumačenje i kratka kronologija događaja (113); 4.2. 'Slavna revolucija' u ustavnom ključu (117); 4.2.1. Konvencija (117); 4.2.2. Ustavotvorni proces: 'stabilizacija revolucije' (120). 5. Što je bilo poslije: veoma kratak pregled evolucije ustava između 18. i 19. vijeka (125). 6. Ustavni osnovi u ogledalu teorije: suverenost parlamenta i vladavina prava (131): 6.1. Prvi pokušaj pomirenja dvaju principa: William Blackstone (132); 6.2. Teorijska kodifikacije fragmentarnog ustava: Albert Ven Dicey (134); 6.3. Suverenost parlamenta i vladavina prava u kontekstu europske integracije: osporavanje teorijske dogme (139). 7. Na prelazu iz 20. u 21. vijek: ustav između modernizacije i osporavanja (1439): 7.1. Ustavna kriza i neoliberalni odgovor (143); Laburistička 'modernizacija ustava' (145); Brexit: ustavna restauracija ili razaranje ustavne demokracije (150); 7.3.1. Što je Brexit i što se događalo između 2010. i 2016. godine (150); 7.3.2. Dan poslije: kako je Ujedinjeno Kraljevstvo napustilo Europu (154); Bez epiloga: ustav nakon Brexita (158).

Treće poglavlje: Američka revolucija i donošenje američkog ustava (str. 163): 1. Dvije američke prednosti: 'Novi svijet' i primat ustavnog dijaloga (165); 2. Tipovi i ustavni status kolonija (168); 3. Sukob sa Londonom kao ustavni konflikt (172); 4. Negativna faza revolucije: oslobođenje od britanske vlasti (178); 5. Pozitivna strana revolucije: Ustav kao 'više pravo' (184); 5.1. Na kojim principima treba počivati nova zajednica (184); 5.2. Narodna suverenost i pisani ustav: od ideja do institucija (188); 5.3. Kako 'narod' donosi ustav (191). 6. Institucionalne nedoumice i kriza (195): Republikanizam i demokracija (195); 6.2. Konfederacija (198). 7. Donošenje ustava Sjedinjenih Država (202); 7.1. Put do Konvencije u Philadelphiji (202); 7.2. Ustavna konvencija (207); 7.3. Ratifikacija (213).

Četvrto poglavlje: Francuska revolucija i donošenje prvog francuskog ustava (str. 221–287): 1. Uvodne napomene o značaju Francuske revolucije i mjestu ustava u revolucionarnom procesu (223): 1.1. O univerzalizmu i radikalizmu revolucije (223); 1.2. O političkom neuspjehu revolucije, teškoćama tumačenja i dvojbenom statusu ustava (226); 2. Politička organizacija starog režima (230): 2.1. Formalna identifikacija francuskog apsolutizma (230); 2.2. Empirijski ustav (232); 2.3. Organizacija vlasti (235). 3. Apsolutistička država i korporativno društvo (239): 3.1. Teritorijalne jedinice i njihovi pravni režimi (239); 3.2. Tri staleža (241); 3.3. Kako je funkcionirao režim privilegija (245). 4. Alternativne ideje (251). 5. Kriza i revolucija (258): 5.1. Dinamika predrevolucionarnih događaja (258); 5.2. Sjedinica Općih staleža i revolucionarni prevrat (263). 6. Donošenje francuskog ustava: između ideja i institucija (268): 6.1. Još jednom o

proturječnostima revolucije, teškoćama tumačenja i pristupa ustavnom pitanju (268); 6.2. Idejno utemeljenje ustavne alternative: narodna suverenost kao konstitutivna moć u djelu Emanuela Sjejesa (271); 6.3. Ustavotvorni proces: od Deklaracije prava čovjeka i građanina do Ustava od 1791. (279); 6.3.1. Ustav između starog i novog (279); 6.3.2. Deklaracija prava čovjeka i građanina (282); 6.3.3. Kako je pripreman i usvojen Ustav (287). Na kraju knjige dan je poduži popis literature po poglavljima (str. 293).

Ono što valja posebice istaknuti jest sljedeće: za Dimitrijevića je ustavno pitanje važno jer je očito da se danas “ustavna demokratija raspada”, a što je još zanimljivije, današnja se demokracija “urušava na mestima gdje to nismo očekivali i na načine koji su dosad bili nepoznati”. Njegovo ustavno-historijsko istraživanje kao ekspertna ekskurzija o stanju ustavne demokracije koja se pojavila i razvijala tijekom XVIII.–XXI. stoljeća pokazuje da “život u demokratiji više nije samorazumljiva konstanta; populizam i iliberalizam, diktature, autokratije i plebiscitarni despotizmi, nisu više svodivi na TV vesti iz bezbedno udaljenih zemalja, čije bi se pažljivo proučavanje mirno moglo prepustiti univerzitetskim katedrama i opskurnim *policy* ekspertima. Trampov prvi mandat i Bregzit bili su pozivi na uzbunu onima koji su verovali u sposobnost ustavnog režima da se efikasno odupre izazovima plebiscitarno legitimirane lične vlasti i zloupotrebe većinskog principa” (str. 13).

Dimitrijević se koristi detaljnom povijesnom analizom triju klasičnih ustavotvornih procesa – britanskoga, američkoga i francuskoga, kako bi pokazao da ustavnopravna argumentacija ne svjedoči samo o “otvorenosti liberalnog ustavnog režima”, već na isti način reflektira i njegovu izloženost i ranjivost, i to uvijek onda kada se liberalno-demokratski ustav koristi za neliberalne svrhe, što omogućuje unutrašnje urušavanje njegove supstancijalne kvalitete. Tada ustav postoji kao puki pozitivnopravni konstrukt, ali “oslobođen od normativnog sadržaja”. U naglašavanju važnosti razlikovanja empirijskog i normativnog koncepta ustava Dimitrijević pledira povratak normativnom značenju ustava koje upućuje na to da je “ustav kao svesni proizvod ljudskog delanja, formalni rezultat jedne aktivnosti koja se zove ustavotvorstvo i kojom se uspostavlja pravni i politički poredak. ... Moderni ustav je kreativni akt koji normira poredak definišući društvo, zajednicu, status svakog njenog člana i konstituišući političku vlast” (str. 27).

Donošenje novog ustava uvijek je predstavljalo bitan *momentum* u osnivanju republika, stvaranju novih država, inauguraciji demokratskih režima i ponovnom uravnoteživanju demokracija tijekom političke krize ili nakon nje. U tom je smislu ustavotvorstvo predstavljalo ključni dio procesa prevladavanja naslijeđa nasilnih unutarnjih sukoba i sastavni dio autoritarnih režima koji nastoje steći legitimitet oponašajući formalnosti predstavničkih demokracija. U ovoj knjizi autor temeljito razmatra najvažnije pojmove i pitanja vezana uz komparativnu

analizu ustavotvorstva. Dimitrijević naglašava kako je moderno ustavotvorstvo od početka ključna aktivnost u procesu dubokih političkih i društvenih promjena i u tom smjeru kritički razmatra niz konceptualnih i metodoloških pristupa koji su do sada bili nezaobilazni inspirativni izvor politike takvih procesa. U tom smislu ova je knjiga:

“... integrisana teorijski ambiciozna istorija pojmova. To su pojmovi čije jedinstvo tvori ustavnu teoriju: revolucija, legitimitet, ustavotvorstvo, suverenost, sloboda, pravna jednakost, vladavina prava, konstitucionalizam, vladavina na osnovu saglasnosti podanika (...) ovo je knjiga o rađanju principa iz istorijskog haosa, ali i o tome kako režimi zasnovani na nekim principima ne mogu pobeći od istorije.”

Na kraju, ova je knjiga važna jer govori o tome da su današnje demokracije u opasnosti. Diljem svijeta, rastući val populističkih vođa prijeti rušenjem temeljne strukture ustavne demokracije. U Sjedinjenim Državama ponovni mandat *Donald Trumpa* (2024) trasira put koji je do jučer mnogima izgledao samo kao slučajni povijesni ‘aksident’ a ne prekretnica. Poput nekih drugih suvremenih pisaca (*L. Tribe, T. Ginsburg...*) i Dimitrijević se pita: može li nas ‘Ustav zaštititi od trajne štete’? Je li takva pretpostavka opravdana? Kako spasiti ustavnu demokraciju? Ne čemu treba počivati ustavotvorstvo XXI stoljeća?”¹

Historia magistra vitae est? I ova nam knjiga jasno pokazuje da postoje lekcije koje N. Dimitrijević, poput drugih demokratskih konstitucionalista uvjetno generalizira na sljedeći način. Kad se respektira institucionalni integritet i vjernost procesu demokratske ustavotvornosti i vladavine prava, koji osnažuju “časne tradicije i običajne norme”, onda se hoda sigurno i dugo... Suštinskom cilju stiže se samo ako nam je ideja vodilja uvjerenje i poklič da *Sloboda i Pravda pripadaju svima*.² A to je važno radi okončanja onog stanja gdje se vrijednosti *jednakosti, slobode i bratstva*, kao u svakoj zabiti, uporno, rekli bismo i uvijek razumiju samo kao “francuski rasad po turskoj šumi” i ništa više od toga.

Akademik Arsen Bačić*

¹ Tribe, L., *Where Freedom Ends*, The New York Review of Books, November 7, 2024, str. 12 – 16; Ginsburg, T; Huq, A., *How to Save a Constitutional Democracy, Making and Implementing Law*, University of Chicago Press, Chicago, 2018; Sadurski, W., *How Democracy Dies (in Poland): A Case Study of Anti-Constitutional Populist Backsliding* (January 17, 2018), Sydney Law School Research Paper No. 18/01.

² Tribe, *op. cit.* u bilj. 1, str. 16

* Dr. sc. Arsen Bačić, redoviti član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zrinski trg 11, 10000 Zagreb; *professor emeritus* Pravnog fakulteta Sveučilišta u Splitu, Domovinskog rata 8, 21000 Split; arsen.bacic@xnet.hr; ORCID ID: orcid.org/0000-0001-6849-1107